

प्रकोप व्यवस्थापनमा वन उपभोक्ता समूहहरूको भूमिका र अपेक्षाहरू

— शेषकान्त काँले

नेपालमा सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूले प्रत्येक वर्ष सामुदायिक वन कार्यक्रमको अवलम्बनबाट भण्डै ९५ करोड रूपैयाँ आय आर्जन गर्ने र यो रकम वन व्यवस्थापन, तालिम, अध्ययन भ्रमण, तलव भत्ता, विद्यालय सहयोग, बाटो निर्माण, गरिबमुखी कार्यक्रमलाई सहयोग आदि क्रियाकलापहरूमा खर्च गर्ने देखिएको छ। यी समूहहरूको आफ्नै विधान रहेको, विधानमा भएका प्रावधान अनुरूप कार्यकारी समितिहरू गठन भई कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने गरिएको, नियमित आयस्रोत रहेको, आयलाई गाउँको समग्र विकासमा खर्च गर्ने गरेका र समूह/समितिहरूले स्थानीयरूपमा 'विश्वास' प्राप्त गर्न लागेका देखिएकाले वन उपभोक्ता समूहहरू 'समूह' वा 'सङ्गठन' मा मात्र सीमित नरही एक 'संस्था' को रूपमा विकास भएको पाइएको छ। यी उपभोक्ता समूहहरूको क्रियाकलापहरूमा वृद्धि भए सँगै यिनको भूमिका र जिम्मेवारीमा पनि वृद्धि भएको छ। अधिराज्यभर छरिएर रहेका १३ हजार भन्दा बढी सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूले निभाउनु पर्ने नयाँ जिम्मेवारी 'प्रकोप व्यवस्थापन' देखिएको छ। प्रस्तुत लेखमा नेपालमा प्रकोप व्यवस्थापनको स्थिति तथा उपभोक्ता समूहहरूले निभाउन सक्ने भूमिका बारे सङ्क्षेपमा चर्चा गरिन्छ।

नेपालमा प्राकृतिक प्रकोपको स्थिति

उत्पत्तिको हिसाबले प्रकोप दुई प्रकारका हुन्छन् – प्राकृतिक र मानव सिर्जित। बाढी, पहिरो, भूकम्प, हुरी बतास, शीत-लहरी, सुख्खा आदि प्राकृतिक प्रकोप हुन् भने डढेलो, वन फँडानी, महामारी, वातावरण प्रदूषण आदि प्रकोपहरू मानवीय कारणबाट सिर्जना हुन्छन्। बाढी, पहिरो, भूकम्प, वन विनास र सरुवा रोग आदि नेपालका केही प्रमुख प्रकोपहरू हुन्। प्राकृतिक प्रकोपहरूबाट मात्रै विगत २० वर्षको अवधिमा २३ हजार भन्दा बढी मानिसहरूको मृत्यु, बाढी र पहिरोबाट मात्रै भर्नेको संख्या २३,२२३ र जम्मा २३ अर्ब ९२ करोड बराबरको भौतिक क्षति पुगेको अनुमान छ (तालिका १ हेनुहोस्)। यसोत यी तथ्याङ्कहरूमा सबै प्रकोप तथा क्षतिको सबै पक्षहरूलाई समेट्न सकिएको छैन। तरपनि देशको कूल गार्हस्थ उत्पादन तथा वार्षिक विकास वजेटको तुलनामा यो तथ्याङ्क कहालीलाग्दो रहेको मान्न सकिन्छ।

तालिका १: प्रकोपबाट मानवीय तथा आर्थिक क्षतिको विवरण, (सन् १९८३-२००३)

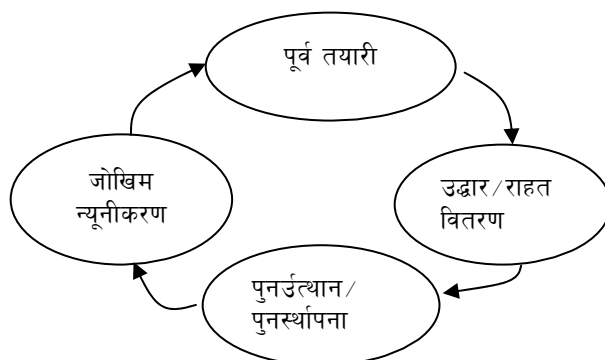
वर्ष (सन्)	जम्मा मृत्यु	कूल भौतिक क्षति (रू. करोडमा)	वर्ष (सन्)	जम्मा मृत्यु	कूल भौतिक क्षति (रू. करोडमा)
१९८३	५७९	२४	१९९३	१५२४	५१८.९
१९८४	९४१	४.९	१९९४	७६५	१८.४
१९८५	१३८७	५.८	१९९५	८७३	१९३.३
१९८६	१५१२	२.३	१९९६	८९५	१५७.९
१९८७	८८१	२००.५	१९९७	११२३	४१.०
१९८८	१५८४	६०९.९	१९९८	१४८९	१२३।०
१९८९	१७१६	४१७.२	१९९९	३९५	५०.०
१९९०	९१३	१३.९	२०००	४१५	-
१९९१	९७१	४.३	२००१	४८५	-
१९९२	१३१८	५.२	२००२	२६४	-
			जम्मा	२१२२३	२३९१.४

स्रोत: गृह मन्त्रालय, २००४

(नेपालमा प्राकृतिक प्रकोपबाट १०० जनाको मृत्यु हुँदा त्यसको १०% मानिस बेपत्ता हुने तथ्याङ्क छ। तर यो तथ्याङ्क यसमा समावेश छैन)

उपभोक्ता समूहहरूको भूमिका

प्रकोप व्यवस्थापनका ४ वटा चरणहरू हुन्छन्- पूर्व तयारी, राहत/उद्धार, पुनर्स्थापन र दिगो रूपमा प्रकोप कम गर्ने उपाय अवलम्बन (चित्र १ हेर्नुहोस)। ती मध्ये हालसम्म नेपालमा 'राहत र उद्धार' कार्यमा मात्र बढी सीमित कार्यहरू रहेको पाइएको छ। यसोत प्राकृतिक प्रकोप (उद्धार) ऐन-२०३९ ले प्रकोप व्यवस्थापनको क्षेत्राधिकार मुख्यरूपमा केन्द्रमा गृह मन्त्रालय र जिल्लामा जिल्ला प्रशासन कार्यालयलाई दिएको छ। वास्तवमा प्रकोप व्यवस्थापनको कार्य जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा राहतको निमित्त छुट्याइएको सीमित बजेट, नेपाल रेडक्रस सोसाइटीद्वारा उपलब्ध गराइने केही राहत सामग्री र गैर सरकारी संघ-संस्थाहरूबाट प्राप्त केही सहयोग रकमबाट दैवी प्रकोपको बेला 'उद्धार तथा राहत' उपलब्ध गराइने कार्यमा सीमित रहेको छ। जल उत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण विभाग, भू तथा जलाधार संरक्षण विभाग, एक्सनएड, जाइका आदि केही सरकारी तथा गैर सरकारी संस्थाहरूबाट पनि यस क्षेत्रमा केही कामहरू नभएका होइनन्, तर तिनीहरू बीचमा एकापसमा समन्वय र दीर्घकालीन योजना, रणनीति तथा कार्ययोजना बनाई प्रकोप व्यवस्थापनको क्षेत्रमा उल्लेख्य कार्य भएको भने पाइदैन।

चित्र १: प्रकोप व्यवस्थापन चक्र

प्रकोप व्यवस्थापनको चक्र: प्रत्येक चरणमा वन उपभोक्ता समूहहरूले प्रभावकारी भूमिका खेल्न सक्छन्।

हालै मात्र जिल्ला विकास समिति, चितवनको अगुवाई तथा संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय विकास कार्यक्रम, नेपालको आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोगमा चितवन जिल्लाको ५ वर्षे 'समग्र जोखिम व्यवस्थापन कार्ययोजना' तयार भई कार्यान्वयनमा आएको छ (काफ्ले र कोइराला २००४) । यस कार्ययोजनामा जिल्ला विकास समितिको समन्वयात्मक भूमिकामा र सबै सरोकारवालाहरूको सहभागितामा प्रकोप व्यवस्थापनका सबै चरणहरू र स्थानीय गैर सरकारी संस्था एवं सामुदायिक संस्थाहरूको सक्रिय परिचालनमा जोड दिइएको छ ।

यसै सन्दर्भमा वन जङ्गलको संरक्षण, व्यवस्थापन र वन स्रोतको परिचालनबाट जीविकोपार्जन तथा सर्वतोमुखी उत्थानमा लागिपरेका सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूको योगदान 'प्रकोप व्यवस्थापन' मा अत्यन्त आवश्यक तथा सामयिक देखिएको छ । सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूले प्रकोप व्यवस्थापनको क्षेत्रमा निम्न भूमिका खेल्न सक्दछन्:

१. जोखिम क्षेत्र तथा स्थानको पहिचान,
२. उद्धार तथा राहत कार्य सञ्चालन र निरीक्षण,
३. प्रकोप सम्बन्धी सूचना पद्धतीको विकास,
४. पुनर्स्थापनाका कार्यक्रमहरू सञ्चालन,
५. दीर्घकालीन समाधानका उपाय तर्जुमा, अवलम्बन तथा कार्यक्रम सञ्चालन,
६. वन स्रोतको दिगो व्यवस्थापन गरी बाढी, पहिरो जस्ता प्रकोपको न्यूनीकरणमा बल पुऱ्याउने,
७. समन्वय सम्पर्क तथा स्रोत परिचालन,
८. प्रकोप व्यवस्थापन सम्बन्धी जनजागरण अभियान सञ्चालन,
९. अनुगमन तथा मूल्याङ्कन,
१०. क्षमता अभिवृद्धिका कार्यक्रमहरू स्थानीय स्तरमा सञ्चालन,
११. स्थानीय स्तरको जोखिम नक्सा तयार गर्ने, प्रकोप कार्ययोजना तयार तथा प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने ।

वन उपभोक्ता समूह नै किन ?

सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरू स्थानीय स्तरमा रहेका अन्य उपभोक्ता समूहहरू भन्दा स्रोत सम्पन्न रहने, समूह सदस्यका हिसाबले धेरै घरधुरीलाई समेट्ने, स्रोत व्यवस्थापन तथा अन्य कतिपय क्षेत्रमा तालिम प्राप्त र यिनका सामाजिक गतिविधिहरू निरन्तर सकृय रहेका पाइएका छन् । बैज्ञानिक वन व्यवस्थापन गरी वन सम्पदाको संरक्षण, सम्बर्धन र दिगो उपयोगमा यिनले दक्षता हासिल गरेका छन् । नेपालका सबैभन्दा बढी क्षति पुऱ्याउने प्रकोपहरू—'बाढी र पहिरो' को प्रमुख कारण वन बिनास नै रहेकोले सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको भूमिका यस सन्दर्भमा निःसन्देह अग्रणी रहेको मान्न सकिन्छ ।

तसर्थ प्रकोप व्यवस्थापनका कार्यहरू सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूबाट गरिँदा दिगो र प्रभावकारी हुने, बढी भन्दा बढी पीडितको तत्काल र प्रभावकारी हुने, बढी भन्दा बढी पीडितको तत्काल र प्रभावकारी उद्धार हुन सक्ने, भौतिक/मानवीय स्रोतको कम भन्दा कम क्षति हुनुका साथै पुनरुत्थानको कार्य सहज हुन सक्दछ । स्थानीयस्तरमा उद्धार तथा पुनरुत्थानका कार्य सञ्चालन गर्न वन उपभोक्ता समूहहरू स्थानीयस्तरका अन्य समूहहरू भन्दा बढी प्रभावकारी हुन सक्ने देखिन्छन् ।

क्षमता अभिवृद्धिको खाँचो

सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरू प्रकोप व्यवस्थापनका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न वर्तमानमा आफैमा सक्षम भने छैनन् । प्रकोप व्यवस्थापनको लागि तिनमा निम्न क्षमताको विकास हुनु जरूरी छः

1. जोखिम क्षेत्र, समूह, संभाव्य प्रकोपबाट हुने क्षतिको आकलन,
2. प्रकोप व्यवस्थापनका चरण र तिनका क्रियाकलापहरूबारे जानकारी कार्ययोजना तर्जुमा गर्ने,
3. स्रोत सङ्कलन तथा परिचालन,
4. जोखिम पहिचान, विश्लेषण, मापन, तथा तिनको पूर्व जानकारी सम्बन्धी अध्ययन,
5. अनुगमन तथा मूल्याङ्कन ।

यसरी समग्रमा सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूले वन सम्पदाको संरक्षण, सम्बर्धन/व्यवस्थापनका साथसाथै प्रकोप व्यवस्थापनको नयाँ तथा चूनौतिपूर्ण कार्य ग्रहण गर्नु आवश्यक देखिन्छ । यसबाट स्थानीय बासिन्दाको आर्थिक, भौतिक तथा मानवीय स्रोतको क्षति कम हुन गई ग्रामिण क्षेत्रको जीविकोपार्जन तथा सर्वतोमुखी विकासमा योगदान पुग्न जाने कुरा निर्विवाद छ ।

सन्दर्भ सामाग्री

Kanel, Keshav Raj and Niraula, Durga Raj 2004, Can Rural Livelihoods be Improved in Nepal through Community Forestry In. Banko Janakari, Vol. 14, No. Kathmandu Nepal.

Kafle, Shesh Kanta and Koirala, Govinda P. 2004 Chitwan District Disaster Management Action Plan. DDC chitwan, Nepal.

HMGN/Ministry of Home Affairs, 2004, Disaster Profile (Unpublished Document), Kathmandu, Nepal.

(लेखक स्वतन्त्र परामर्शदाता हुनुहुन्छ ।)

म हुँ कुरीलो अति गुणदायी

विजयराज न्यौपाने

म हुँ कुरीलो छु म भाडीदार
काँडा मसीना जिउमा हजार
लसून मेरो मुल वंश जाती
उठ्छु कुकुना बनि माथिमाथि ।

जरा त बाटै म नि सर्न सक्छु
म वीउ बाटै पनि उम्रि हाल्छु
मुनामुना मै म त भाङ्गिने छु
पहाड वेसी म त खेती हुन्छु ।

म रोग आमासयका अनेक
निको अवस्थै पनि पाछु हेर
छु शक्तिदायी अनि वीर्यदायी
म नै छु गर्मासय हीतदायी ।

सतावरी मै कुरीलो कहिन्छु
म फुल्छु सेतै अनि वास छर्छु
केराउ दाना सरी हुन्छु विउ
खाऊ बनाऊ बरू पुष्ट जीउ ।

जरा छ त्यो सखर खण्ड भै रे
जरा मुना यी गुणकारी छन रे
म हुन्छु केही हलुका नि तितो
तितो भएरै पनि स्वाद मीठो ।

म स्वादिलो सुप बनेर खाजा
मै बन्छु फेरी तरकारी राजा
मलाई माया जसले नि दिन्छ
मबाट फेरी उहि लाभ लिन्छ ।